

УДК 930.253:94(477.7)“1758”

О. М. ПОНОМАРЬОВ*

**НОГАЙСЬКИЙ ЗАКОЛОТ 1758 РОКУ
ТА СХОДЖЕННЯ КРИМ-ГІРЕЯ НА ХАНСЬКИЙ ПРЕСТОЛ
(за документами Архіву Коша Нової Запорозької Січі)**

На основі архівних джерел розглядаються умови виникнення ногайського заколоту влітку–восени 1758 р. і наступного походу на Молдавію ногайських військ, з подальшим зайняттям Крим-Гіреєм ханського престолу у Бахчисарай навесні 1759 р.

Ключові слова: ногайський заколот; Халим-Гірей; Крим-Гірей; відшкодування збитків; повернення полонених; молдавани-втікачі.

Проблема ногайського заколоту 1758 р. була актуалізована в російськомовній історіографії ще 1802 р. у праці Ст. Богуша-Сестренцевича¹, більш детально висвітлена в роботі В. Д. Смірнова², яка вийшла значно пізніше. Сучасні дослідники теж торкалися так чи інакше вказаної проблематики. Серед них слід зазначити праці В.Є. Возгіна³ та Д. Хайдарли⁴. Зарубіжні автори також не оминули увагою цю подію, а їхні звіти та інші аналітичні напрацювання лишаються чи не єдиним детальним джерелом з цього питання⁵.

Однак на сьогодні лишається недооціненим масив джерел, що містять цінну інформацію щодо кримськотатарської історії. Це фонди Архіву Коша Нової Запорозької Січі (ф. 229) та Київської губернської канцелярії (ф. 59), що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Матеріали фондів, які переважно складаються з донесень запорожців-розвідників, і стали тим підґрунтям, яке дозволило більш-менш детально висвітлити події літа 1758 – весни 1759 рр.

Саме на початку літа 1758 р. в едісанських степах відбувся заколот ногайської верхівки, причини якого будуть вказані нижче. Ця подія набула упродовж літа–осені значного розмаху, коли до повсталих приєдналися й інші ногайські племена. На чолі ногайців став Крим-Гірей, якого вони вимагали призначити кримським ханом. Порта двічі, в серпні і в жовтні 1758 р., проголошувала Крим-Гірея ханом, аби він зміг приборкати повсталих ногайців. Але новий хан ситуацію, що склалася, використав на свою користь, очоливши похід у Молдавію, щоб здобути ясир. Напад на Молдавське князівство став продовженням

* Пономарьов Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

ногайського заколоту, а наслідки цих подій мали таке відлуння, що ще у 1759–1760 рр. від Крим-Гірея вимагали відшкодування збитків, завданих Молдавському князівству. Хан, у свою чергу, вимагав повернення під свою юрисдикцію молдавських селян, які втекли від свавілля ногайців до українських міст, що тоді входили до складу Речі Посполитої. Не бажаючи поступатися, Крим-Гірей тривалий час лишався у своїй літній резиденції – Каушанах, або буджацьких чи едисанських степах, адже, зайнявши у такий спосіб престол, він не міг розраховувати на підтримку Дивану, а спирався лише на ногайські орди. Тільки наприкінці квітня – на початку травня 1759 р. Крим-Гірей повернувся до Криму, в'їхавши в Бахчисарай уже як хан.

Як зазначалося вище, історіографія імперського періоду зробила перші спроби заявити про сходження Крим-Гірея на ханський престол, однак, очевидно, через незнання проблематики, вона деякі факти подавала викривлено. Так, Ст. Богуш-Сестренцевич, говорячи про вдачу Крим-Гірея, зазначав, що він збоку спостерігав за ногайськими чварами, зайнявши престол без жодних зусиль, що не відповідає дійсності, хоча й до певної міри характеризує хитрість і спритність претендента на ханський трон.

Не викликають довіри й подальші слова дослідника: “Первым его (Крим-Гірея – *О. П.*) попечением было также, чтоб исправить вред, сделанный им против своей воли в Молдавии. Все вещи были возвращены в совершенной точности; сам он отослал обратно восвояси около двадцати тысяч вывезенных им невольников”⁶.

Насправді ані Крим-Гірей, ані ногайці не бажали повертати нагробоване. Більш того, едисанці після походу в Молдавію, де вони “все салтанские, а паче ханские деревни разграбили, народа много умертвили, а инних в плен взяли”, на вимогу Порти повернути захоплений ясир, “на то отпираются, якоби в плену у них ни одного человека не имеется”. При цьому вони наголошували, що усіх дорослих полонених побито при сутичках, а малолітніх у них в наявності не більше тисячі⁷.

Крим-Гірей не тільки не повертав полонених, а навпаки – вимагав негайного повернення молдаван-утікачів з Польщі, яке розтягнулося на кілька років і влітку 1760 р. ще було предметом суперечок між Молдавією та ханатом. На претензії молдавських господарів Крим-Гірей відповідав: “А о своих здешних убитках пуццай-де ищут на прежних бивших в Криму ханах, а он-де за них доволства чинит не будет, и для того-де оставшую орду едичкулских нагайцов з-за Буга к прежде поселенным понад Днепром тоєю стороною вивесть приказал тысяч до двадцати, и ... сквозь понад Днепром и понад Конскою селитимет их”⁸. Першим кроком хана щодо “відшкодування збитків” був намір відправити військо в Польщу для повернення молдаван-утікачів, а не самому віддавати захоплених невільників.

На момент ногайського заколоту Крим-Гірей не був кримським ханом, тому ставити до нього претензії було нелогічно. Порта саме для того напередодні 11 серпня 1758 р. і затвердила його ханом, аби він припинив безлад серед ногайців, упокоривши їх⁹. Бо в разі поширення повстання ногайців, якщо не Молдавія, то Польща б опинялася в ролі чергової жертви вже юридично повносправного хана, оскільки “за... угроженими о возвращении народа и пограбленного имеют они, еди-сане, намерение, будто на Полщу напасть, и тою добычу волоских жителей удовлетворять”¹⁰.

Однак, повернімося до 1758 р., коли на початку літа відбувся заколот і Халім-Гірей втратив ханський престол, який так вправно захопив Крим-Гірей.

За свідченнями Шарля Пейсонеля, Халім-Гірей позбувся ханського трону внаслідок “необузданного произвола и безрассудного самоуправства” його синів – буджацького, едисанського й кубанського сераскерів¹¹. Впливові мурзи відкрито виступили проти Халім-Гірея, вимагаючи від нього приборкати вказаних осіб. Однак це було не під силу Халім-Гірею, який, коли був молодим, був вправним та мужнім володарем, а з роками впав у наркотичну залежність, ставши непридатним до керування¹².

Свавілля ханських синів, зокрема буджацького сераскера Сеадет-Гірея проявилось під час рамазану 1757 р., коли його за наказом хана і Порти було направлено до Єдисану, аби едисанці повернули нагробоване запорожцям. Це було чималою образою для едисанського сераскера Саїд-Гірея¹³, який не відмовлявся відшкодувати збитки, і, – як зазначав Ш. Пейсонель, – своєю благопристойною поведінкою заслуговував більшої довіри¹⁴. До того ж, Сеадет-Гірей був щойно призначений (1757 р.) буджацьким сераскером в обхід старших братів, через що мурзи дивились на нього як на вискочку, а до Халім-Гірея неприязнь посилилася через ігнорування ним традицій, що склалися – призначати на посаду за принципом старшинства.

Прибувши в Єдисан, Сеадет-Гірей заарештував багатьох мурз і привів їх, закутими в ланцюги, в Буджак, де вони загинули у в’язницях або були вбиті, а їхніх жінок та дітей було віддано на поталу слугам. 6 червня 1758 р. підпоручик Тарасов, проїжджаючи через Бендери, констатував, що “пришел весь город в смятение и огорожи[вался], а причина та, как... сказы[ва]ют, нагайская орда приносила жалобу к [бен]дерской старшине, что султан буджац[кий] [и] посланник от него чинят им, нагайца[м], нестерпимии обиды, скот отнима[ют], жен [и дочерей] насилничают”¹⁵. Більш того, буджацький сераскер став вимагати від Єдисанської орди за нанесені збитки гроші, які значно перевищували реальний обсяг втрат. Надлишками стягнутого з едисанців Сеадет-Гірей поділився з великим візирем Порти Рагиб-пашею, через що візир ігнорував скарги едисанців¹⁶.

Єдисанці направили дві скарги в Стамбул, спочатку на буджацького сераскера, а згодом на хана, розраховуючи на відставку останнього. Та великий візир Рагіб-паша відправив прохачів ні з чим¹⁷. Не стерпівши такого поводження, Саїд-Гірей “дал полную власть ногайцам своей орды и не делал больше ни одного движения, чтобы обуздать их”¹⁸. Такими були події початку літа 1758 р.

Поряд із цим запорозька розвідка доносила про заворушення в єдисанських степах, додатковим поштовхом до яких стала страта одного з єдисанських мурз сераскером Саїд-Гіреєм, якого “єдисанцы, невозлюбя... в таковых вредительных и неделных поступках” писали до Халім-Гірея, що не бажають мати ханського сина за сераскер-султана¹⁹. Хан, недовго очікуючи, поскаржився в Стамбул на єдисанську верхівку, у відповідь на що Халім-Гірею “от салтанского двора при указе присланы сабля и чекмень, дабы немедленно собрав крымское войско итти на них, єдисанцов, а ежели-де оные и еще явятся противными, то бы их рубить и казнить”²⁰.

Крим-Гірей, який влітку 1758 р. був поблизу Константинополя²¹, відразу після заворушень серед єдисанців прибув до них й запросив до себе султанів – дітей колишнього хана Арслан-Гірея, й відповідно своїх племінників: Салім-Гірея, Бетті-Гірея, Сокур-Гірея, Мамбет-Гірея, Адил-Гірея. Розуміючи, що наслідки виправи Халім-Гірея на Єдисан нічого, крім виснаження кримсько-ногайських сил та загострення внутрішньополітичної боротьби в ханаті, не дадуть, Крим-Гірей задавав собі риторичне запитання: “у чего-де и впредь в Крыму и ханам быть, когда-де єдисанцы раззорены будут, а крымские-де татары их удовлетвовать и впредь не могут”²², а тому, на противагу військовому вирішенню питання, вирішення якого провокувалось Портою, було розглянуто варіант економічної блокади османської столиці.

Порадившись з султанами, Крим-Гірей наказав “с хлебом суда, следующие в Константинополь, остановить и никого ни с каким съестным припасом не пропускать”, внаслідок чого “в малом времени константинопольские обыватели пришли в немалое отягощеніе”²³. Про те, що ногайські племена розширились аж до Дунаю, припинили постачання хліба, свідчили й інші джерела²⁴. Такі дії єдисанців “привели ... Порту в необходимость мятежностью своею... снизить на все их требования”, головним з яких було призначення ханом Крим-Гірея²⁵. Отже, економічний важіль виявився дієвим за інші, внаслідок чого Порту й погодилась визнати Крим-Гірея ханом. До того ж його авторитет був необхідним для наведення порядку серед повсталих кочовиків.

Ногайці були рушійною силою заколоту, але, щоб відповісти на питання, хто стояв за лаштунками повстання, потрібне ретельне дослідження вказаної проблеми. В історіографії існує думка, що до приходу Крим-Гірея до влади долучився сам прусський король, який організу-

вав це за допомогою своїх агентів²⁶. Як покаже подальший розвиток подій, Фрідріх II розраховував використати потенціал ханату у Семирічній війні.

А поки що, в червні 1758 р., едисанські ногайці, очолювані мурзою Канаєм, зібрали 40 тис. вершників, проти них з Буджаку на очаківський степ виступив буджацький сераскер Сеадет-Гірей з 30 тис. воїнів (за іншими даними з різних військ було відповідно 40 тис. і 80 тис.), який лишився вірним хану Халім-Гірею. Спочатку буджацькі ногайці мали перевагу, але едисанцям вдалося влаштувати засідку й, заманивши буджацького сераскера, розбити супротивника вщент²⁷.

Про цю перемогу писала 17 червня Київська губернська канцелярія до Коша, повідомляючи, що “в недавних числах буджацкия татары с едисанским народом, по некоторым происшедшим у них ссорам, имели между [соб]ою немалое сражение, при котором [с]ражении, якобы, едисанцы буджацких татар кровопролитно разбили, и, будто, тово буджацкого султана едисанцы [ух]ватили”, зазначаючи також, що стосовно останнього повідомлення слід чинити розвідку, аби з’ясувати все як слід²⁸. Насправді Сеадет-Гірею вдалося втекти в Каушани, а переможена сторона 6 липня вже повернулася в Буджак²⁹. Саїд-Гірей теж був змушений утекти, але ще до цієї битви, оскільки кілька едисанських султанів повстали проти нього³⁰. Чи був причетним до усунення едисанського сераскера Крим-Гірей, нам з’ясувати не вдалось.

Спочатку позиція Порти під час вказаних подій була чітко визначеною. Халім-Гірей, отримавши підтримку великого візиря Рагиб-паші у питанні щодо придушення ногайського заколоту, відправив нуреддин-султана в Аккерман для стримання Буджаку, орбей-султана – до Очакова охороняти пониззя Дніпра, а решту своїх братів на Кизикерменську переправу, аби ногайці не втекли на Кавказ, заручившись при цьому підтримкою російської сторони. Яничари Бендер, Аккермана, Хотина, Кілії та Ісакчі також були напоготові. В цей же час Крим-Гірей, скориставшись нерішучістю Халім-Гірея, привів едисанських, а потім і буджацьких мурз до присяги на вірність. Після чого змусив утекти нуррадин-султана з Аккерману до Бендер, а старшого сина Арслан-Гірея відправив на р. Березань, де той мав блокувати висадку вірних Халім-Гірею військ із Криму³¹.

Але сутичок між військами так і не відбулося, оскільки в останній момент Рагиб-паша приніс у жертву Халім-Гірей-хана, який сподівався, що йому вдасться за допомогою Порти приборкати повсталі орди ногайців. Після того, як в Стамбулі у серпні 1758 р. було вирішено призначити Крим-Гірея ханом, великий візир тримав цю новину від Халім-Гірея в таємниці доти, поки не отримав від нього якомога більший ясир, а як тільки отримав бажане, то відразу надіслав указ про його усунення³².

Порта бачучи, що Халім-Гірей не здатний контролювати ситуацію в ханаті, вирішила піти на поступки ногайцям і визнати Крим-Гірея ханом, що було зроблено перший раз ще до 11 серпня, однак інсигній йому не було надіслано. Очевидно, до цього Порта розраховувала відновити на престолі Халім-Гірея (точніше його юрисдикцію над усім ханатом, оскільки ногайські орди були йому непідконтрольні) або очікувала, що ситуація зійде нанівець сама собою. Паралельно з цим Молдавія фактично була без правителя, оскільки новий господар (призначений 14 серпня) очікував аудієнції султана аж до 26 вересня. Цим вдало скористались едисанці, які, не отримавши відповіді на свої вимоги, 2 вересня почали наступ на Молдавію³³, сконцентрувавшись 8 вересня навколо Каушан³⁴. Таким чином, станом на 14–15 вересня едисанці, до яких приєдналися ногайці Джамбулуцької та Єдичкульської орд, заповнили Молдавське князівство аж до самих Яс, що було названо в літописах “разливом татарвы”³⁵.

Згідно з даними запорозької розвідки, під час ногайської виправи у Волощині (“Мунтянской земле”) було забрано в полон 5 500 чол., а тамтешній господар від побаченого й почутого змушений був зі своїм почтом втекти до Угорщини. У Молдові (“Волоской земле”) кочовики забрали 3 400 чол. з усім майном, котрих відправили в “татарские буджацкие села”³⁶. Сучасні дослідники, спираючись на іноземні джерела, називають й інші дані втрат на молдавських теренах, які суттєво різняться – 15 тис., 25 тис. та 40 тис. осіб³⁷.

Документи свідчать, що Крим-Гіреєм “знатным числом войска отправлено было для разорения волохов, которым оное и учинено, и многия в смерть порублены, а другие в полон побраты, после какова разорения то войско распущено... сроком на три ж месяца для исправности с подтверждением же, чтоб за востребованием то воиско неотменно было к воинскому действию в готовности”³⁸.

Турецький султан, занепокоений тим, що Крим-Гірей все ще знаходиться в Каушанах при ногайських чамбулах і “в свое ханское место (Бахчисарай. – *О. П.*) не едет”, остерігався повторного нападу на Молдову чи нового – на Запорозьку Січ разом з фортецею Святої Єлизавети, а тому закликав хана повернутися до Криму, “на что он к нему, султану, ответственвал, дабы он ему понуждения в том не чинил, а ведал бы едино свой султански престол”³⁹. Продемонструвавши на словах свою незалежність від Стамбула, хан, однак, їхати в Бахчисарай не став, а залишився на зиму в Каушанах. Як писали сучасники, Крим-Гірей сидить у Буджаку, “поскольку у него под руками там все татары его партии, а в Крыму таковых нет”⁴⁰.

Допит у січовій канцелярії грузин й калмиків, які втікли з татарського полону у лютому 1759 р., підтвердив, що “кримській новій хан зимується в Бендерах (Каушанах – *О. П.*) і опасен в Крим ехать”⁴¹. Мол-

давський господар скаржився турецькому султану на Крим-Гірея “за учиненное волохам разорение и смертное убійство”, сподіваючись у свою чергу, що за це хан “от турок войною штрафован будет”⁴². Запорожцям ще восени 1758 р. було відомо про наміри нового хана лишитись у Буджаку, про що й повідомлялося, що Крим-Гірей “упователно ж де там і зимоватимет, а навесни следоватимет в Крим”⁴³.

Тим часом, запорозька розвідка повідомляла, що “вновь наставленной хан Халим-Гирей находитца в Белегороде, откуда в скором времени намерен переехать до города Коушан”, аби привести в покірність “буджацких и нагайских татар” и “к лутчему... крымских татар продовольствия”⁴⁴.

Насправді ж хан Халім-Гірей, виїхавши в жовтні 1758 р. з Бахчисарая через Кінбурн до Очакова, звідки 27 жовтня виїхав до Білгорода для роботи у спільній з турками комісії для розгляду наслідків ногайського заколоту, для чого з Порти прибув капиджи-баша⁴⁵, й, очевидно, на початку листопада колишній хан знаходився в Аккермані (за іншими даними в Хан-Кишлі). Приводити другий раз до влади Халім-Гірея Порта вже не могла, адже за його панування відбувся ногайський заколот з усіма наслідками. Більше того Крим-Гірей, статус якого на момент повстання був невизначений, звалив усю провину за його ж власний напад на Молдавію на Халім-Гірея. За словами розвідників-запорожців, молдавський господар, побачивши “такое разорение, выехал к нему, Крым-Гирею, спрашивал, чего он требует, и за что без всяких притчины разоряет, на что-де он Крым-Гирей ему... ответственвал, что оно чинить принудил крымской Халим-Гирей хан”⁴⁶.

Для задоволення скарг молдавського і валаського господарів, аби бунтівники віддали забраних людей і майно, Халім-Гірей звернувся по допомогу до гетьмана Ханської України “с тем дабы и он в том своео старания прилагать не оставил”⁴⁷.

На кінець 1758 р. Крим-Гірей не залишив своїх намірів повернути молдаван-утікачів, а тому за його наказом у центрі Буджацької орди – Хан-Кишлі тамтешнім сераскером у грудні 1758 р. було зібрано 70 тис. воїнів⁴⁸; три тисячі стояли верст за 20 вище Очакова на чолі з трьома мурзами; 300 “доброконных и вооруженных татар... при одном булюбаш-мурзаке” стояли поблизу устя р. Чичиклії⁴⁹; 200 “такових же татар... при одном арап-мурзаке” стояли вище Гарду понад Бугом “при турецкой разбитой мечете”; та ще 300 “при одном же мурзаке” стояли в урочищі р. Корабельної⁵⁰.

Однак остаточно з’ясувати місцеперебування усіх ногайських загонів на кінець 1758 р. запорозьким розвідникам не вдалося. Так, про 40 тис. “ногайских и буджацких татар” повідомлялося, що вони “еще в свои места не возвратились, которые-де пошли в последних числа октября... в горы Волоские для грабительства волоских людей, а другие болше сказывают, что к прусскому королю”⁵¹.

В той же час повідомлялося, що ногайських і буджацьких татар у “Хотинской державе” до 40 тис., а також і в “Бендерских, Коушанских, Ачаковских и Белгородских степях” зібрано чимало війська. За свідченнями розвідників, під час виправи на Польщу для повернення назад молдаван-утікачів також планувалося напасти і на російські прикордонні слободи⁵².

Повторне визнання Портою у жовтні того ж 1758 р. ханом Крим-Гірея⁵³ давало підстави сподіватись, що ногайці, на яких новий хан мав вплив заспокояться. А “бывшей кримской хан Халим-Гирей по указу султанскому свержен, на место же его произведен ханом Крим-Гирей хан, почему и едисанци для того склонились да турки публично говорят, что впредь будет тихо и смирно”⁵⁴.

Інше джерело свідчить, що “по смене ж первого хана определен из султанов едисанских точно Крим-Гирей, коим они стали битъ доволни и усмирились, и тот хан новопожалованый состоит еще в тех местах, где едисане много разорили людей волоских и протчих коло Бендер”⁵⁵. З іншого боку, ставало відомо, що в Криму збирається чисельне військо, яке “переходя по сю сторону Перекопа, поход продолжают к Очакову для усмирения взбунтовавшогось эдисанского народа... и хотя по... последним ведомостям оной... народ успокоен”⁵⁶.

До чуток, крім тих, що Крим-Гірея може напасти на Молдавію й Запорозьку Січ, навесні 1759 р. додався розголос, що, “якоби имеют на Полскую сторону напасть, к тому ж и великого своего падишу (султана. – *О. П.*) в разореніе привестъ по прежнему недоволству”⁵⁷. Це повідомлення перегукується з даними, орієнтовно датованими жовтнем 1758 р., коли едисанці начебто мали намір напасти на Очаків⁵⁸. Але жодних приготувань “как в городе Очакове, такъ і понад рекою Бугом, татарских собраній и авулов не видали и точно нет, а известно, яко орди тамошніе коло Днестра да близ ханской ставки при Ган-Кишли и Каушанах кочуют”⁵⁹.

Однак напруження на кримсько-російському кордоні не спадало. У звязку з цим російський посол в Константинополі Олексій Обресков 22 лютого 1759 р. застерігав щодо непередбачуваності дій нового хана, зазначаючи, що “нынешней кримской Крым-Гирей хан – человек предприимчивой, а может быть і отважной, следственно-де необходимо нужно в ближайших к нему местах в осторожности держатся, а на сих-де днях в полученных от него Портою писмах, он, хан, похвалился запорожских казаков в такое состояние привестъ, что впредь татары от них обезпокоены не будут”⁶⁰.

Наприкінці квітня 1759 р. запорозькі розвідники повідомляли, що ногайські чамбули ще не заспокоїлись, а стоять на лівому березі Дністра, очікуючи повернення молдаван-утікачів, які восени 1758 р. втекли від грабунків та різанини. В повідомленнях ішлося про те, що “едисан-

скої народ еще ко усмирению не пришел и крымскои хан Кирым-Гирей с шестьюдесят мурзаками и несколько тысячью татарским войском... близ села Копанки стоит, и притом он, хан, требует отдачи доброволно ис Полши волох, туда ушедших из Нагаищины, на прежнее их жилище”, а в разі неповернення молдаван-утікачів хан мав намір послати за ними військо⁶¹.

На підтвердження своїх намірів Крим-Гірей почав збирати з ногайців гроші і харчі для виправи, що відбилося в донесеннях козаків, де йшлося, що “хан берет у буджацких и нагайских татар от казана, то есть от семьи по десяти левов, по четыре килии пшеницы и по две яловицы”⁶². Це чинилося, незважаючи на отриманий ханом султанський фірман, де наказувалося, аби Крим-Гірей “шел по-прежнему в Крым и был бы во оном ханом и притом ему прислан турецкой кавтан и седло, за то, чтоб он во время грабования в Хатинском краю все пополнил і волоских людеи, которые в Полшу ушли, взыскав возвратил”⁶³.

Однак доволі тепла зима завадила переправитись Крим-Гірею на лівий берег Південного Бугу, аби далі йти на українські міста й новопоселені слободи для повернення молдаван-утікачів, а також для нападу на Запорожжя, оскільки “на реки Бугу лед, хотя плесами і есть, точию по оному лошадами переехать не можно”⁶⁴. Так відлига фактично врятувала південні кордони українських земель від нападу ногайських загонів.

Тим часом справи ханату потребували присутності Крим-Гірея в Бахчисараї, тому час був визначитися, або вирушати в похід на порубіжні міста та Запорожжя, або повертатися до Бахчисараю. Очевидно, хан обрав останнє, бо в Буджаку чи Побужжі разом з ногайськими ордами хан постійно перебувати не міг.

Наступне повідомлення запорозького розвідника вражає своєю лаконічністю й інформативністю: “Находячаяся орда ниже Ачакова на урочище Телигуле з ханом началась переходит в Ачаков на крымскую сторону априля середних чисел, а сам хан при мне перейшов чрез Ачаков в Кимбур, в Крым априля 29 д[ня]. Сколко же числом орди всей переходить обстоятельно числом не знаю, толко слыхал я, что переходит ей числом 5000 аулов, то есть кибиток. Оная орда переходит скоро непрестанно денно і ношно”⁶⁵.

Однак з переїздом Крим-Гірея до Бахчисараю неспокій в ногайських верхівках не припинився. Заворушення серед ногайських мурз тривали не тільки у 1759 р., а ще й упродовж наступного 1760 р., хоча це вже і не був заколот літа–осені 1758 р. У першій половині 1760 р. відбулося примирення ногайської і кримськотатарської верхівки, адже напруження не могло тривати безкінечно.

Так, у липні 1760 р. запорозька розвідка доносила в Кіш: «Орди ж татарские ныне хану все склонилис и смирилис от бунтов и еди-

ногласно хана сего содержат над собою желают». Недавній соратник хана, який теж долучився до ногайського заколоту – калга-султан часів Халім-Гірея – Хаджі-Гірей, який знайшов прихисток у Польщі, прибув до Крим-Гірея з повинною й просив вибачення, за що «хан много его одарил людми ясирем, денгами и вещами и отправил его за море на житье, где ханские фамилии пребывают». Єдисанських мурз, які не підкорилися йому, Крим-Гірей також вибачив, а найбільш затятих і винних у заколоті «штрафовал тайними засилками»⁶⁶. Таким чином, спротив ногайської верхівки аж через два роки після заколоту було подолано.

Заколот, що почався як протест проти надмірних стягнень з ногайців на користь запорожців, перейшов у стадію непокори, коли до єдисанців приєднались інші орди і під орудою Крим-Гірея виступили на розорення молдавських царан, де не тільки пограбували, а й вирізали та забрали в полон чимало місцевої людності. Фінальною стадією заколоту була непокора ногайців повертати полонених, навпаки вимагаючи повернення молдаван-утікачів з Польщі. Зрештою, Крим-Гірей зобов'язався «убытки... волоского господаря все заплатит и во всем удовлетворять безобидно... наложу на каждого едисанца по шестидесят грошев»⁶⁷. Гарантом стягнення та повернення зібраних коштів виступив згаданий калга-султан Хаджі-Гірей. Однак, коли справа дійшла до пересилки коштів у Стамбул, то «хан скупости ради не хотел с оною разтаться»⁶⁸. Так ногайський заколот, який мав вирішитися стягненням з єдисанців грошей, перейшов у затяжний конфлікт між Кримським ханатом та Молдовою, Польщею й Портою, причому вказівки та накази останньої ханом уперто ігнорувалися.

Присутність Крим-Гірея в Каушанах, тобто неподалік молдавських і польських теренів, викликала значну напруженість у регіоні. Лише на початку травня 1759 р., як зазначалося вище, Крим-Гірей повернувся до Бахчисарая вже як хан. Так почалося його перше правління, бурхливе й багатообіцяюче, яке, за браком джерел, стало майже непомітним в історіографії.

¹ *Богуш-Сестренцевич Ст.* История царства Херсонеса Таврийского. – Т. II. – СПб., 1802. – С. 358–360.

² *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты XVIII столетия, до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 15. – 1889. – С. 231–236.

³ *Возгрин В. Е.* История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах. – Т. I. – Симферополь, 2013; *Возгрин В. Е.* Крым-Гирей – первый хан нового времени // Личность в истории в эпоху нового и новейшего времени (памяти профессора С. И. Ворошилова): Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, декабрь 2009 г. – СПб., 2010. – С. 40–55.

⁴ *Хайдарлы Д.* Молдавия и Крымское ханство (1718–1774) // *Stratum plus*. – 2003–2004. – № 6. – С. 282–288.

⁵ [Пейсонель Ш., де] Отчет о восстании ногайцев Иедисана, послужившего причиной свержения Алим-Герай-хана и восшествия на престол Крим-Герай-хана, в 1758 г., посланный в 1759 – министрам короля господином де Пейсонель // *Пейсонель Ш., де* Записка о Малой Татарии. – Дн-ск, 2009. – С. 54–64.

⁶ *Богуш-Сестренцевич Ст.* Указ. соч. – Т. II. – СПб., 1802. – С. 360.

⁷ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 19115, арк. 3–3 зв.

⁸ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 89, арк. 4 зв.

⁹ *Хайдарлы Д.* Указ. соч. – С. 284.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 19115, арк. 3 зв.

¹¹ Цит. за: *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетия, до присоединения его к России // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – Т. 15. – 1889. – С. 235.

¹² *Смирнов В. Д.* Указ. соч. – С. 232.

¹³ Саад-Гірей у Пейсонеля.

¹⁴ [Пейсонель Ш., де] Отчет... // *Пейсонель Ш., де* Записка о Малой Татарии. – Дн-ск, 2009. – С. 55.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3161, арк. 1 зв.

¹⁶ [Пейсонель Ш., де] Отчет... // *Пейсонель Ш., де* Записка о Малой Татарии. – Дн-ск, 2009. – С. 55–56.

¹⁷ *Смирнов В. Д.* Указ. соч. – С. 232.

¹⁸ [Пейсонель Ш., де] Отчет... // *Пейсонель Ш., де* Записка о Малой Татарии. – Дн-ск, 2009. – С. 55.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3162, арк. 19.

²⁰ Там само.

²¹ На відміну від архівних даних, В. Д. Смирнов подає місцезнаходження Крим-Гірея – чифтлік Бунар-баши в околицях Бургаса // *Смирнов В. Д.* Указ. соч. – С. 233.

²² ЦДІАК України, ф. 59, оп.1, спр. 3162, арк. 19.

²³ Там само, арк. 19–19 зв.

²⁴ *Хайдарлы Д.* Указ. соч. – С. 285.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 286.

²⁷ Там само. – С. 282.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3160, арк. 1.

²⁹ *Хайдарлы Д.* Указ. соч. – С. 282.

³⁰ Отчет... // *Пейсонель Ш., де* Записка о Малой Татарии. – Дн-ск, 2009. – С. 58–59.

³¹ Там само. – С. 63.

³² Там само.

³³ *Хайдарлы Д.* Указ. соч. – С. 282.

³⁴ Там само. – С. 283.

³⁵ Там само. – С. 284.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 25.

³⁷ *Хайдарлы Д.* Указ. соч. – С. 284.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 75.

³⁹ Там само, арк. 2 зв.

⁴⁰ *Хайдарлы Д.* Указ. соч. – С. 286.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 19 зв.; *Скальковский А. А.* Секретная переписка Коша Запорожского (1734–1763) // *Киевская старина.* – 1886 – № 2 – С. 338.

⁴² Там само, арк. 20.

⁴³ Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 19115, арк. 3 зв.

⁴⁴ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 25 зв.

⁴⁵ Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 19115, арк. 3 зв.—4.

⁴⁶ Там само, спр. 3162, арк. 19 зв.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ За іншими даними, саме така кількість стояла поблизу Очакова при р. Сланчук на чолі з одним з синів хана – Атаме-Гірей-султаном // ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 72.

⁴⁹ Чичикля – права, а Корабельна – ліва притока Південного Бугу.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 4–5.

⁵¹ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 26.

⁵² Там само, арк. 26 зв.

⁵³ За іншими даними, Крим-Гірей вже 21 вересня 1758 р. отримав фірман та ханські інстигнії, в іншому місці автор вказує жовтень 1758 р. // *Смирнов В. Д.* Указ. соч. – С. 233, 236.

⁵⁴ Там само, арк. 10.

⁵⁵ Тут розвідник помилився, подаючи Крим-Гірея як одного з єдисанських султанів. Свого часу він був сераскер-султаном Буджацької орди, а заколот першопочатково виник в Єдисанській орді, тому виникло таке перекручення // Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 19115, арк. 3 зв.

⁵⁶ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 11.

⁵⁷ Там само, арк. 55 зв.

⁵⁸ Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 19115, арк. 3.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 58.

⁶¹ Там само, арк. 83–83 зв.

⁶² Там само, арк. 85.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 78, арк. 11.

⁶⁵ Там само, арк. 76.

⁶⁶ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 89, арк. 4 зв.—5.

⁶⁷ Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 3162, арк. 19 зв.

⁶⁸ Цит. за: *Хайдарлы Д.* Указ. соч. – С. 288.

На основании архивных источников рассматриваются условия возникновения ногайского бунта летом–осенью 1758 г. и последовавшего затем похода на Молдавию ногайских войск, с последующим занятием Крым-Гиреем ханского престола в Бахчисарае весной 1759 г.

Ключевые слова: ногайский бунт; Халим-Гирей; Крым-Гирей; возмещение убытков; возвращение пленных; молдаване-беглецы.

On the basis of archival sources the author reviews the conditions for the emergence of the Nogai rebellion in the summer and autumn of 1758 and the ensuing campaign against Moldova of Nogai troops, followed by the occupation by Qırım Geray of Khan's throne in Bakhchisarai on spring 1759.

Key words: the Nogai rebellion; Halim Geray; Qırım Geray; the compensation of damages; the return of prisoners of war; Moldovans fugitives.